

ЭБЭРДЭЛИНИЙБИТ!

УМНУБАППЫТ КЫАЙЫЫ КҮНҮН!

ОХОНООН СЭТТЭ СЭРИЙН ИТ УЛАТТАРА

Абалара Ишарионов
Афанасий Михайлович

Ийолро Илгармонова
Анна Федоровна

Бишлэринг, Саха сиригэр биир ийэттэн, асаттан төрөөбүт иккис Аана дойду сирингигэр ыһырыллыбыт сэттэ күйү баара биһигэб. Итинник дьалба Чуригын Хайахастын Байуот ааһан уулун олохтоосор 11 уолу атаар турдуорбүт Ийлархонс Афанасий Михайловичка Охонгоонго тиэксигит, Охонгоон күргэнэ Аананын 24 оҕолонмуттар: 3 оҕо сүрэгэммэккэ эрэ, 5 оҕо сүрэгэмнэ баран аһас кыраһарылар өлбүттэр, 16 оҕону улаппынарбыттар, кинилэртэн 13-тэрэ мал буолан, оро-уруу төрөтөн олох олорбуттара. Ааналах Охонгоон 40-тан тахса сүл биһгэ сэрбүттара. Аана 60-ча сааһыгар, Охонгон 87-гэр элбэк оҕону нээтэннээбэт: Улаа алаастарыгар өлбүттэрэ, уугускара онно сыталлар. Бу мал оҕону төрөтөн-нигэн күйү ыһааһыра бэйэтэ туста остуруйулаах. Ол курдук паараланан аһы биэрин, айыастарыгар оҕо тынан биэрэн иигэтири курдук үгэстэр биһллара. Иккн Бүтүр, иккн Миһгэрэй, иккн Уйбаң, иккн Дьөгүөр дигн улааттардаахтара. Улахан Бүтүр, Улахан Миһгэрэй, иккн Уйбаң, Кыра Дьөгүөр аймахтарыгар олох чутас алаастара, эбэрэ ыһааһа. Мэллэхсигэ улааһыттаран Арай Улахан Дьөгүөр Мэнэ I-Халгуматыттан Шестакан Олөксөй дигн, оҕото суох тимиэр ууһа күйү, Мэллэхсигэ (Чуригын Мэллэхсигэ оччолорго Мэнэ улууһун сирэ этэ) от мээрэйдигэр документаһын аһаһан кэлэ сылдьан, элбэк оҕолоох ыаһа уол оҕо төрөөбүтүн истэн, көрдөһөн-аһтаһан, төрөөбүтэ иккн ыһыгар чугалаһыт оҕону ыһан, туос тордуйа онорон, онно уһаһ, аһаа көтөбөн иһлэ барбыт. Охонгоон иигэрэ биэрбит улаатарын биһэ туураа, биэрэн көрөн-биһэн килэрэ, сүдүтүнэн бэлэ-түһэх иһлэрэ.

[illegible]

Бүтэнгүй аяллын хичээл урлагтаа
Бүтэр уулна Мингэрэй Илэрхионотар бие
дойдулаахтарын Илэ Марковы, Михаил
Климовы, Афанасий Прокопьевы, Роман
Максимовы, Иван Дидороны, Яков Кузыминны,
Василий Петровы у.д.а. кыта бишгэ
Иркутский уобалас Никите-Удвинскийтар 72-с
каналерийский полкца түбослөггэрэ. Ол
тулунан Бүтэр дьонотар сүрбүт: "Бидни
терүүн үчүгэйдик сымдаабыт. Билигин

Нижне-Удинский куоракка баарбыт. Соролуутун эскадронга талан ыттылар. Онно билиитигин Мингэрэйн уонна миингин хаттылар Охонской икки, Дошлорол икки баака халлынылар. Маассабай эскадронга Хайхасты атын да уолгарын хаттылар. Борт сотору барарбыт булуо. Үөрэнэбил; Үөрөһүт сүүс ырахан"

Икки бырааттыылар 2-с кавалерийскай корпуска Москва аныгытады кырыктаах кыргыныларга киирибэтэр.

Мингэрэй туурт мэй тохоло сүхх улахан
кыргышларга сыйдылаа. Ируктанылга
бэйтэ талин кыбыт Маркиса дээн аалтаах
бизэ хайдах курдук кинээкэ дымнээк
бэйбуой довор буушбугун туһунан олус уйа-
дыйан кэпсирэ. "Ыммылаах, олус быһый
апахтах сыгыт түбэтэн үстэ өлөр өлүүтүн
быһаабыта" — диирэ. Мингэрэй бэйтэ
дарааы өрө эрдэбүтүн ааха олус сыстаах, ит
сүрдүсчүн бэрэс эгэ. Биир атаакара атын
аатарын өлүүтүн ролантан сэгинэ эрэ буолан
ораан тахсыбыттар. Биирдэ отдалениени
хамышарын хэниитин ыга астаран куотан
истэхэринэ бизэ, хаһан да буудуурийбэт бэйтэ,
буудуурын хаала түһөрүн кытта инники ийэр
кыһтан аттары минне үлүгү тэлип, Мингэрэй
күү үрдүнэн ойутан аастып. Биирдэ инники
кыргыны кыргыһаны быһаһтар эбит
кыһтанга стройданын буушбуг. Мингэрэй
хочулуусун алабыт сиринэр хааларбытын
ойдоон, бизтин туруоран баран төттөрү
ыстамыт. Кыһбиз бизэ, хаһан да мистэтп
тин туора хаампат бэйтэ, от сии атын сирэ
хааларыйан туарын көрөн сөһө сүүрбүт.
Маркисагылар тийнэрин кытта остөөх
сөмөлүтэ буомба бырахпыт. Чомох дыопу,
уонча кыһаны аттары үлүгү тэкип, Мингэрэй
бизтин кытта сөкөрөөх ордом хаалыт. 1942 с.
күсүн тутарга Тула куорат амылар шивитир
шараханык башыран, унта тоһолохун
төһүтүтүтү сэринтүн туорабыта. Бисе мэй го-
спиталларга эмтэнэн баран нилбизит буолан
апырдык мыйгар дойдутугар эргилибиз.

Отгон бэрэгаа Бүөтүр эмээ Сергүхов аныгытан сафалаан Москва көмүскэлгэр хас да тогул улахан хаан тохсуулаах кыргылыстарга кытпыгыта. Стинини 20 күнүгүр Можайский тулаайытынан биир атакара минеэ икки атарын тосту көптүтэ. Борук-сорука, хаана бараң, өйүн сүтэрсүтүрө түлөсчөйбүн быһылыгар бигнэстэтин кууһан бөрөн сыйыла сатыыр да олох кыйан сыгарыйбат үлүкү-түлүкү бара турар үһү. Ол сытаарына "Бүөтүр... Бүөтүр..." — диир сана баар курдук үһү. "Түлөсчөйбүн эрдэбэм, саамам иһи, көм кэлэи" дии сытаарына, бөбүн уолаттара Роман Максимов, Иван Дюдорев сыйылаан тийбэн кэлбиттэр. Арамаан өхсүбүт сирин көрөн хаалыт эбит. Уонна атака көннүгүтэ тоһонго бараң хаана буолбутун көнө хамандыырларыттан көңүл сүөх Уйбааны илээ Бүөтүрлөрүн көрдүү кэлбиттэр. Котөҥөн таһааран, сангар кыргыттары булан, санчааска туттарбыттар. Хайдахтаах курдук үгүө сөмөһүн, бөлбүтү тыһынарын тоһонго тэскилэтэн бараң, ардах буудуу аныһаан икки биэрэстэтэн ордук сирин сыйылаан, тыһыналар, албүтэ биһиһөт кэлэни, көрдөөн булбуттар, өлөр өлүүтөн быһаарыттар.

Улахан Уйбаан Алтайскай кыраай Бийскэй куоратыгар 76-с полка малайай хамыһыырдары бэлэмнэр оһуолуулар үөрнөр. Олгон фронтта баран икэстэрэнэ поствары бумбалаһына түбһөр. Уйбаан оһолоннон марехан э-ойнунан ылар, госпиталга килтирэн үс айы бһла элтиһиллөр. Сэрингэ бараары араастан көрһө сатыыр да ыһыһтар. 1942 с. муус устарга дөйдуулар төттөрү ыһыһтар.

Учуулал Никитай Афанасьевич-
Ныгулалла Уорба оскуолыгтар
сэбилэксэйишр. Бэбисэк тууат, төрөөбүт
Улуу алаһыгтар адыгтар баран дьонун-
сэрэллэ, дойдугун кытта бырастыралаһан кэ-
лбит. Саха "Тыһык Моросова", пионер Симэ
Сергеев Ныгулалла үөрөнчөөтэ эл. Кини
19-с анал хайыһар бичигээтлэр Илмөлө,
кудусуо кыдыктаах кыргыһыгтан тыһы-
наах орулдуу. Калинин, Новгород, Ленинград
сэбилэксэйишрэн үтүс сүтүктээх уогтаах

хүрхшүүлснэртэ кытгылыгта бшлср. "Бүгд мин армийдэ ыпырышылыгым бшр сылт туулар. ... Ленинградский уобаласка Хотугулуу Арвантын фронтдэ бшрбын. Ивнэл динийдэ Бэлгитин оборондэ сгылгыт. Кимэн кирир буолара ырандэ суук. Күн айыа күтүгэйт. Мин бырааттарым армийдэ кэлэхтэртэ дин саньыбын. Энжэ хаста да суурийдум. Тийирир-тийиэлтэвин бибэтэм. Уралтэ эрдэхиэ күнүн дьоммутун туорт сурук, иккэ телеграмм ылыгым". Ньюкуладэ күргэнигэ Марфага зыбхыт суурибута бшлср. Кинигэ анан хоһоон суурибута "Кыым" хаһаакэ тахсыбута үгү, бшр суураг бшгэ армийа буолшум, сэтгитин сэрингэ кирирдим дшс суурибут. Сэтгэ башырыт, хаста да гостиг талга кири-кири тахсан сэрингэ кирир истэг.

Ийнэхээс барьт икки Дьонгүөрдөр байх бэлтхэрин хорон биелсбэлээс элэгэлтгэттар. Билгитин дохууонларга иккэин 1924 с. тооробут курудуктар. Шестаков Ойонхой уолун үөрэтгээрэри Амамаа мохон барьт. Улахан Дьонгүөр Шестаков, тохсууһу, оттон Кырг Дьонгүөр Нестеров Чурагын педучилищаны бүтэрөөт 1942 с. сэрингэ ынтыршиллар. Гоша 17-лээр армияга барьт. Кили агалын чөлөөк, үүтэй хайһаларыгт буолан испил куоракка киирэн күрэхтэһинээрэ мөөстөөдөрүн туһунаа биһигэ үөрөмминтэрэ келсинилэрэ. Дьыллалара быраггытылар. Мальтага байланын боллоонзанын барс сырылгастарын куруһунтэрэбит. Оттон ила быраггытылар биһигэ смилдыбыттар кюсогоһу угайлар, сройга тураллар эбит. Би болон баран кээккээс сройга тураллар араартан тус тусаа маламалытар. Эт Шестаков кыгас келтээк байланы училщина бүтэрэн маладай лейтенант тинснэх миниметей взвод хамандыра 1944 сайын сэрингэ киирбитэ. Ага дойду сэринг историйалар киирбит Яссо-Кишинев операцияда кыттыбыта. Румынияны туор Польша сиринг аттырбыт Санасмаре пилларига тийбитэ. Оттон туунуэ күнээрн сэрингээ-сэрингээ кил кииринтээк байланын похол сарламмы Германия сиригэр Силезия уобалаһа кырылгатах, элбөк алуулээк кырылгылар ааспыта. Бреславль куорат кылыга кыттыбыта. Ойно взвод хамандыра, лейтенант Шестаков Кыһыл Сулус уорданынан надаралламмыта. Армия кытылар кууэстэ боодоргоүлээк Олер салаһа Нессе өрүһу туораабыттар. Нонго сарсарлаа кылыһа буолбутун испилтэрэ. Чехославкия сиригэр Судетский уобаласа тахсан Турнов куорет таһыгар тыага Кыһалы үөрүүтүн өрөгөй бураһалыһын билгээбиттэрэ.

Егор Кириллович
Нестеров

хорсуушар өлүүтэринэн өлө дүтэн, кутуруннанх биэлэрингэ Намна өлөрөр илгийт адалылар К.С.Нестеренкэ кэлбигэ. Говя 19 савылар савдан хосжилтоок, элбөк ниниин ыраллах олово быстыбыта.

1943 с. аны Кыра Минтэргэй убайын оннутар Уурба оскуулаһыгар сэхэһэсэйлэн асорон армияга ытырылыныбыта. Дьмитрий Афиногенович: "Мин армияда барарбар хомолто суох. Кинигэтин итэҕэстийбэккэ армияга сулуускалыы барарбын чопчулуктан аазабын. Курутуяга барыта буолуо дигэн санаабын хамсаламдан. Олунталаа Мокшаджа тийиһектэстиктэ. Истэргит курдук Кыһайыһ кун айыы чуугаһан итэр. Сотору сэрин түмүктөннө. Барар, эиһел дойдубар тийиһэм." — дигэн Оштингоһтэ көһүүтэ барбыт дьонутар суруйбута. Балаһан ыйын ортоһугар 40 кийи бүлүү уонна кийи оройуонаһартан армияга тыйыһыгыча апы хомуйан Олуоһонго ессолон

айханшабыттар. Олус эрэйдэх айан этэ. Эгэри дигэ нийер суол станциятыгар 3 ый айаннаан тийибиттэрэ. Аттарын туттаран баран Маньчжури кыраныһассатын 15 км сиргэ 36-с армия 94-с дивизиятын 152-с стрелкай полкатыгар 8-с ротка, поэт, уоһутай Г.И.Махароготыын-Дуон Дьалгыһыын биһэргэ сулуспалаабыттар. Кинилэр иккис Ардаанна фронтка бараары тыһыан сааабыттар, ыһыһахтар. 1945 с. атырдах ыйын 9 күнүттэн Маньчжурик кыраныһастын туораан Хайтар диоки ыароһан айаппа турумулуттар. Мингэрэйн тыһага тасэригэтээн көлөккөй госпиталыга укулттар. Иккэ сылы быһа биһэргэ сылдыбыт кыһыттан хаалдыаары араастан дьирэһкө сааабыт да, ыарыһа улаһаана борт буолан көлөһүбүт.

1943 с. бос ылыштар Улакын Уйбаан икөөнүн тылланган армияда барбыта. Бирин теребүтүзүн тохсубат ханнарын өстөктөн изеттор бузалах ээр кийин, бу сырыла дымчата эмнэ фронтта төрөлбүзү. Баслан Ираутсайга байланыш атак тантаын онорор фабрикада слесарьдыта, онтон Черемхово куоракта таас чок хостуур шахтада забойщиктын, бурмалыгынан сэрин бүтүүр дигри үлүлөбүз. Басыл үлүлүг булан 1943 с. СССР чөлөннүз кичиштынан, 1945 с. чөлөннүм кырдыт. Иккөт тылланган ыгырылган баран сэрин талоонулар тийбүзүлүтүз, Иван Дымтрисвич кара олгур дигри хомойго.

Охонзон обоньору сэрхи салгырытар
ижи улахан кыһардан аймалыта — сэтгэ
торонтуг уолтатара сэрхигэ барылдырын
таһылан, Чурекчылары 1942 с. Холу көһөрүгү
аймалына мөлөткө буолбута — Хайахыт
таһылыгыт үс көкүрүккө холу
көһөрүлүбүттүгү. Кинилэр Булунтай аатынан
көкүрүктэра ол даһыткы хабылтан дыоно даһэ
юргүннэри көсүлүттэ.

Охоноон Дарьбианаат сэнэ, Кыра Бүгүр уул, *государственный деятель, поэт, тыгбасчыт, үгүүлэх торист Афанасий Петрович Илдариков – I, ити көһөрүлүү тулган сүрүлбүттан кыгастагы аралалык: “Охоноон оёонньор сэрингэ ыгырылыгыбатык уюлгара бары көһөрүүтэ тугбаситгэрэ: Кыра Бүгүр, Кыра Ньукулэй, Кыра Уйбаан. Ону таһыан улахан уол Минингэ, сэрингээн инбэлиит бусан кэлбиг, илгэн багыттыгын сыдыгар Улахан Бүгүр. Бигини аймакха сыһыаран ити кэми кэпсэткөөс, Дарьбианааттар бир түмүүрөөс, бир сүрүлүүр күүс – мин эбэм Охоноон оёонньор. Кини уюлгартын аһан, кийингэтирэр олус ытыктабыллаах, таба дьаһаллаах кырдыаас эбит. Бигини санагыт Улахан Мингэрэй Маайатын кытары дойдурларгар хаалан, сүөһүгөрүн быһыкка, арыйыан, харчынан тын салгыа олорубут. Эбээс абагаларбыттан Минингэ уруги көһи этэ. Кини Натарара боһбон аймактарын эрэ бууру дуо, үгүс кыамматы-тулайыаы ероһуйбүт көһи. Кыра Бүгүр–Чыкыр, мин аһан кэпсөлөгтэ көһрбиг хара үлгүн; булчу, кыйагыас көһи, бэйэтини харыстаммакка үлүлгөн, мин соһуом иһин 43 эрө сыһылар олбүтэ. Кыра Ньукулэй–Кыдылаама, нөһүлөк басгыт ычыта, көр-күлүү мастара. Хоту сыһыан тымавайан, сэлүүсө ыһыаран дойдурларгар төһөнөн кэлсөт олбүтэ, 1949 с. 21-гэр. Кыра Уйбаан – Чаптаай – уонуттан таһсан эрэр уол көһөрүү эройин-мунун элэһэн-хаанынан ылыбгыт. Чугас эргин тэнэ суох тыл үлгүтүн бары көрүнүгү мастара, аатырбыт: каларвай бичүг.”*

Үүнээс хөгжсөбэлт А.П.Илизаронов-1 Хайлахыг нэлэлнэгэн киингээр, олоорбүт тэгэлэгнээр тэхсэр хүн сэрэлгэгийн уруулуу, килээр хүн сэрэлгэгийн алгыг туур, аар сэрэлгэгийн туурбуута. Ол сэрэлгэ биэр нэлэлгэн аагтан торообүт сэтгэ иин-бин сэрэлгэгээр аагтар, хомус бууруубаларынан күлүмүрүү тууралар: Дмитрий-1, Петр-1, Николай-1, Дмитрий-2 Илизароновтар, Иван Кузьмин, Егор Шестаков, Егор Нестеров. Бу сэтгэ кырылаа-ах тойон сэрэлгэ килээр сырнык мөхсөөгнэрин бар-дөөгнө санга, шыгы калүгнө үчкыгартар өйдөбүл, кэлэр калүгнө кэрэлэ була туур.

Афанасий И. ЦАРИОНОВ-Ц.
Охиноон Дарьбыннан сэнэт,
Улахан Бүтүр уул,
СР үтүмтөх үлөһиттэ, сүрүмэлһэс.

